

*Dies est leticie*

I.

A Heves megyei Váraszó község zenei hagyományának teljesebb megismerése érdekében egy gyűjtés alkalmával népének-anyaguk rendszeres végigkérdezését is megkezdtem. A következő dallam szokványos motivikája és szerkezete a röviden szólva „búcsúének-típus”-nak nevezhető, a falu népének-repertoárját előzőlő XIX. századi rétegre emlékeztetett, s éppen csak a teljesség érdekében jegyeztem le:<sup>1</sup>

Dobszay László zenetörténész, karnagy, a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola egyházzenei tanszakának tanszékvezető egyetemi tanára, a Magyar Egyházzenei Társaság elnöke. A cikk német nyelvű eredetije azonos címmel megjelent: Acta Ethnographica 20 (1971) 387–410.

Küldte - ték a szent szűzhöz Is - ten e - rős - sé - ge,  
 Gáb - ri - el, ki ál - tal lett az Úr kö - vet - sé - ge,  
 Hogy Á - lámnak e - se - tét ál - lít - sa ép - ség - ben,  
 a - ki kö - töz - ve va - la nagy bú s sü - tét - sőr - ben.

A karácsonyi énekek között azonban meglepődve hallottam viszont ugyanennek a dallamnak sajátosan bővített alakját. A dallam teljes formáját a 2. versszak mutatja, az elsőt következetesen egy sor kihagyásával énekelték.<sup>2</sup>

1) Le - borul - va i - mádjá a szent szűz kisedét  
 2. Fi - ammá mint lehettél, ki Is - ten Fi - a vagy?  
 jászolban a - mint látja így kez - di é - ne - két:  
 sly gyengévé hogy lettél, ki - nek ha - tal - ma nagy.

<sup>1</sup> Váraszói asszonyok csoportja. Gyűjtötte: Dobszay L. 1967. MTA Zenetudományi Intézet, Történeti Énekár y6: 1481.

<sup>2</sup> Sipos Albertné, 36 éves, Váraszó. Gyűjtötte: Dobszay L. 1967. MTA Zenetudományi Intézet, Történeti Énekár y6: 1479.

1. vsz. Ó az édes fi-acs-kám,  
 2. vsz. Szülöttemnek szép gyermek, csak fé-le-lem közt merlek

1. vsz. ó meg nem fogha-tom, hogy az e-gok ki-rá-lya,  
 2. vsz. ne-vezni té-gedet, megtes-te-sült is-ten-ség,

a ki-rá-lyok bí-rá-ja most az én magza-tom.  
 is-tenes-tül emberség, i-má-dom lé-nye-det.

2. vsz. 1) 2. vsz. 2)

A szöveget megtaláljuk az *Orgonahangok* című elterjedt gyűjteményben,<sup>3</sup> s ez forrásul Kapossy Gy. énektárára hivatkozik, ahol valóban megvan a szöveg, de más, Kapossy-szerkesztette dallamon.<sup>4</sup> Akár a nép fogta a szöveget más „áriára”, akár már addig is erre a dallamra énekelték, s csupán Kapossy adott hozzá új dallamot, mindenképpen élnie kellett e dallamnak a múlt század végén.

Meg is találjuk a dallam változatát Kovács Márk énekeskönyvében,<sup>5</sup> s ha a gyengén újjáköltött szöveg nem is, de a nótajelzés világosan eligazít, hol keressük a darab eredetijét:

Prédikáció előtt.  
 Nota: Dicséretes e' gyermek's a't

Di - csér - tes - sél szent mag - zat,  
 Ál - das - sál é - gi raj - zat,

ki ez nap szü - let - tél,  
 ki hoz - zánk kül - det - tél.

<sup>3</sup> 465.

<sup>4</sup> Eger 1870. 312–3.

<sup>5</sup> Kovács Márk: *A' keresztény katolikai isteni tisztületnek minden ágaira ki-terjedő Énekes Könyv...* Pest 1842. 48.

Kit né - künk szűz A - nya szűl,  
szű - zes - ség ká - ra nél - kül,  
oh, mi üd - vös - sé - günk!  
E - gyet - len re - mény - sé - günk,  
ré - gen várt nye - re - sé - günk,  
e - zer - szer üd - vöz - lünk

Az történet tehát, amit Kovács az előszavában beígért: „új ének régi áriára fog helyenként találkozni”, s ha nem is értünk egyet azzal, amit nagy önbizalomról tanúskodó előszava állít, hogy ti. „unokáinak olyan munkát nyújtott, melyre még többet építeni nem lesz nehéz”, legalább bizonyosságot szolgált, hogy a XIX. század közepén a dallam eredeti szövegével még közismert volt; másként nem érte volna el célját, „hogy a nép addig is, míg az eredeti újakat meg nem tanulta, zenghessen”, ti. Kovács új szövegeit a régi dallamokra.<sup>6</sup>

Nem az első példában bemutatott dallam bővült tehát, hanem a gazdagabb belső formajátékkal építkező dallamalak az eredetibb, s az szűkülte a megszokottabb négysoros formába.

## II.

Foglaljuk össze röviden a hivatkozott éneknek (Dicséretes e gyermek) fővonásokban közismert szöveg- és dallamtörténetét.

A XIX–XX. századi énekeskönyvekben már nem szereplő „Dicséretes”-t<sup>7</sup> a XVIII. századiak még általánosan tartják. Szerepel a debreceni és kolozsvári református gyűjteményekben,<sup>8</sup> katolikus oldalon pedig Szentmihályi és Bozóki összeállításában.<sup>9</sup> Nyomatott és kéziratos gyűjtemények hosszú sora igazolja azonban mindkét ágon a XVIII. századi adatok mögött álló, régibb

<sup>6</sup> Uo. VI.

<sup>7</sup> Eltekintve a SzVU énekgyűjteményben szereplő felújítástól.

<sup>8</sup> Lásd Csomasz Tóth Kálmán: *A XVI. század magyar dallamai*. (Régi Magyar Dallamok Tára I.) Budapest 1958. 266. – Lásd cikkünk egész témaköréhez: *Magyarország Zenei története I. Középkor*. (Szerk. Rajeczky Benjamin.) Budapest 1988. 457–478.

<sup>9</sup> Szentmihályi Mihály: *Egyházi énekeskönyv...* Eger 1797. 98. (Szentmihályi könyve a folyamatos énekhagyománynak, amennyire a kordivat még engedte, utolsó őrizője.) – Bozóki Mihály: *Katolikus kar-béli kótás Énekes Könyv...* Vác 1797. 127.

hagyományt.<sup>10</sup> Ha figyelembe vesszük az egyes énekeskönyvek szerkezeti sajátosságait,<sup>11</sup> s énekünknek szerkezeti beilleszkedését, látjuk, hogy a közép-európai szokásokkal egybevágóan nálunk is a karácsonyi énektár legjellemzőbb, legmegbecsültebb törzsanyagába tartozott e népének. Úgy tűnik, megbecsült helyét, tartós életét meghatározott funkciója is biztosította: a karácsonyi prédikációt kellett bevezetnie.<sup>12</sup> (Hogy valaha e nemes stílusú, patinás magyar nyelven írt szöveg és nívós dallama töltötte be ugyanazt az elsődlegesen „ünnepjelző” funkciót, mint a rákövetkező évszázadokban nála jóval hígbabb népszerű énekek, meggyőzően jellemzi az egyházi énekkultúra lehasználatát.)

A XVII. század katolikus énekgyűjteményeiben rendszerint együtt szerepel egy másik, később már eltűnő énekkel, melynek kezdete: „Nagy örömnapp ez nekünk”. A *Cantus Catholici* (1651) külön-külön dallamot ad a két szöveghez, de Kájoni Csíki *Cancionale*-ja *ad notam* jelzéssel a „Dicséretes”-hez utasít, s ez utóbbi eljárás lehetett a gyakoribb. A „Dicséretes” szövegének csak német nyelvű megfelelőit ismerjük („Ein Kindelein so löbelich”);<sup>13</sup> míg viszont a „Nagy örömnapp” nemzetközileg ismert latinját („Dies est letitia”) a magyarországi katolikus énekkönyvek többsége is közli a XVII. században. A folyamatos hagyomány első dokumentációja a „Nagy örömnapp” esetében Telegdi Miklós prédikációgyűjteménye,<sup>14</sup> a „Dicséretes”-nél Szegedi Gergely énekeskönyve és a Váradi énekeskönyv<sup>15</sup> – mindegyik a XVI. század második feléből.

A magyar népének történetével foglalkozó kutatók többsége azonban megegyezik abban, hogy e források csupán tanúsítják, de nem megindítják e népének honi életét.<sup>16</sup> S nem csak arra hivatkoznak, hogy Telegdi bizonyára nem szegte meg a nagyszombati zsinat rendelkezését, hogy ti. száz évnél fiatalabb énekek a templomban ne énekeltesenek,<sup>17</sup> de arra is, hogy az 1506-os Winkler-kódex „Szent Ének”-e<sup>18</sup> egyetlen énekbe összefogva tartalmazza mindkét, azonos strófaszervezetű és dallamú éneket, s néhol teljes sorok, másutt jellegzetes kifejezések egyeznek meg az ötven évvel későbbi források szövegével. A protestáns szerzőknek éppúgy, mint Telegdinek a köztudat, a napi gyakorlat lehetett elsőrendű forrása, s ez a magyarázat egymás közti

<sup>10</sup> Deák-Szentes gyűjtemény, Turóci Cantional, Kájoni Cantional, Zemlény énekkönyv, Mihál Farkas, Debreceni és Bártfai énekeskönyvek, Kapcsáni Márton prédikáció-gyűjteménye, Gyöngyösi Toldalék, stb. Cf. Csomasz Tóth K.: i.m. 471. és 634.

<sup>11</sup> Ennek még hátrálévő beható vizsgálata a tényleges énekgyakorlat jobb megismerésére adhatna útbaigazításokat.

<sup>12</sup> „Prédikáció előtt” Kovács Márk, Bozóki, Kájoni, *Cantus Catholici* szerint; prédikációs kötetbe foglalva Telegdininél és Kapcsáninál. A németeknél is „...von der Gläubigen vor und nach der Predigt gesungen (wird)”.

<sup>13</sup> Vö. W. Baumker: *Das katholische deutsche Kirchenlied...* Freiburg im Breisgau 1886. I/43. sz. – J. Zahn: *Die Melodien der deutschen evangelischen Kirchenlieder...* Gütersloh 1888–93. IV. 7870. sz. – Ph. Wackernagel: *Das deutsche Kirchenlied.* Leipzig 1864. II. 689–695.

<sup>14</sup> Telegdi Miklós: *Az evangéliomoknak... magyarázattya.* Bécs 1577.

<sup>15</sup> Csomasz Tóth K.: i.m. 634.

<sup>16</sup> Horváth Cirill: *A Batthány codexről.* Budapest 1906. 12–13. – Uő.: *Régi Magyar Költők Tára.* I<sup>2</sup>. Budapest 1921. 115–116. – Frick J.: *Középkori magyar himnusz-költészet.* Kolozsvár 1910. passim. – Petró S.: „A magyar nyelvű egyházi ének középkori emlékei”, *EPhK* 65 (1941) 270. – Papp Géza: *A magyar katolikus egyházi népének kezdetei.* Budapest 1942. 24. – *A magyar irodalom története 1600-ig.* (Szerk. Klaniczay Tibor). Budapest 1964. 167.

<sup>17</sup> J. Péterffy: *Sacra Concilia Ecclesiae Romanae Catholicae.* Viennae 1792. II. 93. Idézi: RMKT I<sup>2</sup>. 417.

<sup>18</sup> „Az Úr Jézusnak nevébe kezdetik szent ének...”: folio 169<sup>r</sup>, *Nyelvemléktár* II. 194–202. RMKT I<sup>1</sup>. 1877. 164–173. RMKT I<sup>2</sup>. 1921. 102–112.

egyezéseikre. De támaszkodhattak emellett írott forrásokra, hiszen pl. Telegdi könyvtárából magyarnyelvű énekeskönyvek sem hiányoztak!<sup>19</sup>

Hogy most következő megállapításainknak keretet adjunk, röviden a külföldi vonatkozásokat is vázolnunk kell. A „Nagy örömnap” latinja Kelet- és Közép-Európának egyik legelterjedtebb szövege és dallama. H. Walther a középkori *carmen*ek címgyűjteményében müncheni, prágai, trieri, bécsi kódexekből idézi a XIV. század végéről, s a XV. századból több helyről.<sup>20</sup> Német, cseh fordításai is megjelennek,<sup>21</sup> majd kiszakad belőle, önállósul, s új versszakokkal bővül az ugyanerre dallamra éneklendő „Ein Kindelein so löbelich” (Dicséretes ez gyermek).<sup>22</sup> A XVI–XVIII. század énekeskönyveiből Európának e részén úgyszólván sohasem hiányzik: a protestánsoknál a Luther által is nagyrabecsült „Ein Kindelein” szöveggel, a katolikusoknál emellett a „Dies est” szöveggel, illetve annak fordításával is.<sup>23</sup>

### III.

A Winkler-kódex két (vagy több?) részletből összeállított<sup>24</sup> „Szent Ének”-hez – mint Szilády Áron és Horváth Cirill kimutatták –, csak öt versszak forrása ismeretes, éppen azé az öt versé, mely a XV. és korai XVI. század külföldi változataiban is szilárdan tartja helyét.<sup>25</sup> Hiányzik a Winkler-kódexből a külföldi forrásokban szokásos további 4–5 strófa, viszont a Winkler-kódex további 26(!) strófája (1–11, 17–31) eddig egyetlen külföldi forrásból sem került elő. E versszakok ugyan éppúgy a karácsonyi történet-sor további eseményeit mondják el, mint a külföldi források (jóval kisebb számú) pótversszakai, de néhány, inkább csak véletlen motívum-egyezésen kívül<sup>26</sup> nem találunk rokonságot. Horváth Cirill feltételezi, hogy e versszakok is fordítások, melyeknek eredetijét még nem ismerjük,<sup>27</sup> mi azonban két okból mégis inkább az adott ének hazai továbbkomponálásának tartjuk. Egyrészt, mert a számos külföldi forrás (egy-egy strófa kihagyásától és a sorrendcseréktől eltekintve) egységes képet mutat, s nehéz elgondolni, hogy éppen az eddig fel nem tárt külföldi kéziratok tartalmazzanak valami merőben újat.<sup>28</sup> Másrészt a latinból fordított versszakok után, s különösen a 20. versszaktól kezdve a Winkler-kódex szövege éles stilisztikai váltással halad tovább. Eddig szigorúbb szer-

<sup>19</sup> Nagy Gyula: „Telegdi Miklós pécsi püspök könyvtára”, MKSz 1880. 44. A 130. tétel: Psalterium Hungaricum, a 132. tétel: Cantiones Hungaricae. Cf. Petró S.: i.m. 278.

<sup>20</sup> H. Walther: *Carmina Medii Aevi Posterioris Latina. I. Initia carminum*. Göttingen 1959. Nr. 4450 (Chev. 4610). Sajnos a régebbi forrásokra (clm 460 saec. XIV., clm 4611 saec. XIII!), a kódexek jellegére, szerkezetére vonatkozó utalások nem álltak rendelkezésünkre. (E gyűjtemény adatai tehát módosítanak a Papp Géza és Csomasz Tóth Kálmán műveiben szereplő legrégebbi előfordulási időpontot.) Vö. Ph. Wackernagel: i.m. I. 340–341. 332. – H. A. Daniel: *Thesaurus Hymnologicus*... Hallis. 1841. I. 330. – F. J. Mone: *Lateinische Hymnen des Mittelalters*. Freiburg 1853. Újranyomás: 1864. I. 62–4. – F. E. Roth: *Lateinische Hymnen des Mittelalters*. Augsburg 1887. 11.

<sup>21</sup> Wackernagel II. 689–95.

<sup>22</sup> W. Bäumker: i.m. I. 292.

<sup>23</sup> Daniel: *Thesaurus Hymnologicus*. I. 330. jegyzet.

<sup>24</sup> Szilády Áron legalább három külön himnuszra osztaná, lásd RMKT I<sup>1</sup>. 346.

<sup>25</sup> Ezek a strófák szerepelnek Daniel *Thesaurus Hymnologicus*ában, a felsorolt kiadásokban szereplő különféle források változó versszakai között pedig éppen ezek az állandóak.

<sup>26</sup> Horváth Cirill jegyzete, RMKT I<sup>2</sup>. 113.

<sup>27</sup> RMKT I<sup>2</sup>. 114.

<sup>28</sup> E pótversszakok azonban a későbbi magyarországi forrásokból is hiányoznak.

kesztést láttunk, gondolati ellentéteket, nem egyszer paradoxonokat sűrítő mondatszerkesztést; most lazább, de érzelmesebb stílus lép helyébe, az a *devotio moderna*-tól ihletett, nyelvében viszont a magyar népi nyelvvel rokon kifejezőmód, melyet Mezey László írt le plasztikusan, s nyomozott tovább hatásaiban egészen a XIX–XX. század fordulójáig.<sup>29</sup> Bármennyire ott voltak e nyelvezet áruló jelei már a latinból fordított versszakokban is, de most a vers elengedi a dogmatikus vezérfonalat, s inkább a kanció ihletésére létrejött önálló lírai alkotás benyomását kelti.<sup>30</sup>

Ha a kanció továbbkomponálásra ihletett, ennek az ének közismertségén kívül még egy oka lehetett, melyre először Arany János, majd erőteljesebben Vargyas Lajos mutatott rá:<sup>31</sup> ez a strófa-szerkezet, illetve az alapjául szolgáló vágáns-sor<sup>32</sup> egybevágása a magyar vers- és ritmusérzékkel.<sup>33</sup> „Nem véletlen – írja Vargyas –, hogy ezekben a versekben olyan könnyen folyó a ritmus, mint egyetlen más középkori 'kötött' formában sem. Nyilvánvalóan az ismert magyar ritmus jelentkezik bennük, amit könnyebb volt kialakítani, mint bármely más ritmusfaját.”<sup>34</sup> A nyelv tehát engedte, a fordító pedig akarta a formaképlet utánzását: akarta, hogy szövege énekelhető legyen.

E strófa-típusnak nem egyetlen példája a „Szent Ének”. A 4x13-as tipikus vágáns-strófán kívül – mint éppen a Winkler-kódexben kevéssel előbb szereplő „Atyának bölcsessége” (= Patris Sapientia) és „Emlékezzél keresztény”<sup>35</sup> – a „Dies est” 7+6, 7+6, 7+7+6, 7+7+6 kibővített formájának pontos alkalmazásait is megtaláljuk:

1. Volf a Winkler-kódex-beli „Jó és gonosz szerzetesről” szóló szöveg verses természetét – mint írja – csak akkor vette észre, mikor a könyv ki volt szedve; véleménye szerint ez két tízoros strófából áll.<sup>36</sup>

2. Az ugyanott szereplő „Asztalnak szent dicsérete” „olyan taktusos, hogy akár vers is lehet, de schemájával nem boldogult”. Valójában mindkettő pontosan a „Dies est” ritmus-képletét alkalmazza, azzal a szótagszám-beli szabadsággal, mely nemcsak a középkorban, de még a XVI–XVII. században (s a mai népi éneklésben is kimutatható). Mindkét vers azonnal a „Szent Ének” után következik.<sup>37</sup>

3. A Példák Könyvében szereplő tízparancsolat<sup>38</sup> verses természetére ifj. Kemény Lajos mutatott rá, s Horváth Cirill már így vette fel az RMKT második kiadásába.<sup>39</sup> Szilády ezt elismeri, de mivel egy hexameteres latin forrással

<sup>29</sup> Középkori magyar írások. Budapest 1957. 397. 406. 409–412.

<sup>30</sup> A Winkler-kódex-beli „Szent Ének” népének volta mellett többen egyes frázisok egyezésével is érveltek. Köveskúti J. vakmerő egyeztetését a Königsbergi Töredék egyes soraival azért sem fogadhatjuk el, mert ily korai adatunk a „Dies est”-ről külföldön sincsen (Vö. *Mnyelvtör* 37/1908 465.). V. Kovács Sándor viszont az Istvánffy-kézirat bejegyzésével („kinchbe nagioib kinch”) hozza kapcsolatba (*ItK* 68/1964, 208.); a rózsza és lilium képről Petró S.: i.m. 277–278.

<sup>31</sup> Arany János: „A magyar népdal az irodalomban”, *Hátrahagyott prózai dolgozatok*. Budapest 1889. 22. – Vargyas Lajos: *A magyar vers ritmusa*. Budapest 1952. 132–133.

<sup>32</sup> Vö. *A magyar irodalom története 1600-ig*. 169.

<sup>33</sup> Ennyiben mégis a „Dies est” alakot kell bővített, vagy – mint Horváth János nevezi – kombinált formának tekinteni. Horváth János: *A középkori magyar vers ritmusa*. Berlin, 1928. 52–55.

<sup>34</sup> Vargyas Lajos: *Magyar vers, magyar nyelv*. Budapest 1966. 76.

<sup>35</sup> Horváth János arra gondol, hogy esetleg mindhárom verset ugyanaz a személy fordította. I.m. 52–55.

<sup>36</sup> *Nyelvoemléktár II.* V. oldal.

<sup>37</sup> Winkler-kódex, fol. 176.

<sup>38</sup> *Nyelvoemléktár VIII.* 102.

<sup>39</sup> *ItK* 5 (1895) 120.

veti össze, kénytelen megállapítani, hogy „a magyar verselő az eredeti alakját meg sem próbálta utánozni. Írt valamicsodás verset, melynek az ő törekvéséhez képest is, majd minden sora bicczen-döcczen...”<sup>40</sup> A Példák Könyvének hasonmás kiadását közreadó Bognár András és Levárdy Ferenc viszont „latin versekre utaló, de a feldolgozás formájában önálló utakon járó szabad átköltésnek”, s végül „jól sikerült, egészen magyaros” versnek tekintik.<sup>41</sup> A mi véleményünk szerint a Szilády által föltett „mintától” el kell tekintelnünk. A tízparancsolat, a főbűnökről és az öt érzékenységről (=érzékszervekről) szóló tanítás összekapcsolása úgyszólván közhely lehetett a középkori katekézisben.<sup>42</sup> E tanításnak feldolgozására, éppúgy, mint hason esetben külföldön is, alkalmasint verses formát választhattak. Ez esetben Szilády példájánál a tanversekben szokásos hexameterre esett a választás, Magyarországon pedig a könnyen verselhető, népszerű kanció-strófára, úgy véljük, azért, mert a feldolgozás más-más célra volt szánva.

A négy verset<sup>43</sup> a strófa-képlet alapján együtt tárgyalja Horváth János,<sup>44</sup> majd Császár Elemér is, aki azonban téved, amikor megállapítja, hogy „könnyen rá lehet benne ismerni egy kedvelt sequentia-formára”.<sup>45</sup> A vágáns-sor valóban kedvelt sorfaja a kancióknak, mint Lipphardt írja, különösen Klagelied-eknek, körmeneti énekeknek, *scholaris cantio*-knak,<sup>46</sup> de sequentiákban ritkán fordul elő. A kibővített 13, 13, 20, 21 szótagszámú („Dies est”) képlet azonban, mint később látni fogjuk, fölöttébb ritka.

#### IV.

Következő kérdésünk: szorosabb kapcsolatba hozhatók-e egymással az említett szövegek? Van-e köztük a strófa-típus azonosságán kívül közvetlenebb egymásrautalás?

A Példák Könyvének kiadója a verses tízparancsolat funkciójáról megjegyzi: „Valószínű, hogy a verseket a kapitulumban – esetleg a hívek a templomban – hangosan imádkozták... vagy énekelve emlézték. Feltehető az is, hogy a kapitulumban fatáblákon kifüggesztették a verseket, s az apácák ezeket olvasták, vagy éppen ezeken tanultak olvasni.”<sup>47</sup> A katekizmus főbb tételeinek, így a tízparancsolatnak énekes tanulására nemcsak a középkorban, de még a XVIII. században is találunk utalást.<sup>48</sup>

Lehetnek olyan egyszerű versformák, melyek nem elegendők arra, hogy egy meghatározott dallamra utaljanak. E komplikáltabb versformát azonban

<sup>40</sup> „Vegyes följegyzések” (Szilády Áron), *Itk* 5 (1895) 123.

<sup>41</sup> Bognár András – Levárdy Ferenc: „A Példák Könyve keletkezésének körülményei”, *Itk* 63 (1959) 484.

<sup>42</sup> Cf. „Vegyes följegyzések”, *Itk* 5 (1895) 122. – Bognár és Levárdy a Példák Könyvének (Codices Hungarici 4. Budapest 1960.) jegyzeteiben, 209.

<sup>43</sup> Vagy inkább ötről beszélhetünk, minthogy az „Istenes élet regulái”-ban szereplő „Piros rózsát ha szednek” kezdet versszakpár aligha tartozik hozzá eredetileg a tanító énekhez. Inkább a Winkler-kódex „Szent Ének”-ének önálló strófaíhu hasonlóítható stílusában. Külön közli Mezey László a *Középkori magyar íráások* 346. oldalán.

<sup>44</sup> Lm. 52–55.

<sup>45</sup> Császár Elemér: „A középkori magyar vers ritmusa”, *Itk* 39 (1929) 163.

<sup>46</sup> W. Lipphardt: „Mitten wir im Leben sind”, *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie* 8 (1963) 109.

<sup>47</sup> *Példák Könyve 1510*. Budapest 1960. 205.

<sup>48</sup> „Duo qui ad hoc reputabantur idonei... Pater noster, Ave Maria, Credo, Praecepta Decalogi, *Quinque praecepta Ecclesiae*... canendo praeant, quorum voces deinde alii (*sc. parvuli*) excipiant et pariter canendo prosequantur.” *Statuta Dioecesis Agriensis* 1773. Idézi kéziratában Saád Henrik.

aligha választotta volna a szerző, ha nem egy meghatározott versstrófa s az azal együttjáró dallam mintájára gondol. Átnézve Dreves *Analecta Hymnica*-jának azon köteteit, melyekben e strófa-képlet előfordulását várni lehet (*Cantiones et Muteti, Pia dictamina, rímes officiumok*), azt találtuk, hogy míg a 4x13 szótagszámú strófa elég nagy számban szerepel, s találunk néhány speciális bővítést is (pl. 13, 13, 7+7+6), strófa-képletünkkel magával nem találkozunk, kivéve a „Dies est” versét és néhány nyilvánvaló kontrafaktumát.<sup>49</sup>

Adva van tehát egy komplikált, cizellált műforma, népszerű főszöveggel és dallammal, de egyébként kevés változattal. Mivel más szöbajöhető mintát e strófa-típusra nem találunk, a magyar szöveget nagy valószínűséggel e dallammintához készült kontrafaktumnak kell tekintenünk, méghozzá magyarországi kezdeményezésű, eredeti kontrafaktumnak, minthogy külföldi rokonpéldákról nem tudunk.<sup>50</sup>

Ezt megerősíteni látszanak a kódexek provenienciájára vonatkozó következő megfontolások:

Horváth Cyrill (feltehetően a magyar szövegek vizsgálatára szorítkozva) a Winkler-kódexet ferences eredetűnek tartja.<sup>51</sup> Vargha Damján sem említi föl a domonkosrendi kódexek között,<sup>52</sup> holott a kódexet kezdő latin szöveg *suffragium*-sorozata (Mária, Domonkos, Péter mártír, Aquinói Tamás, Vince, Sziénai Katalin) világosan mutatja a kódex domonkosrendi eredetét.<sup>53</sup> Az előtte járók tévedését kiigazító Tímár Kálmán<sup>54</sup> az óbudai Nádor-kódexszel egyező szövegrészletek alapján a margitszigeti dominikánus női kolostor kódexének tartja.<sup>55</sup> A kódex valóban többhelyt is „hugaim”-ról beszél,<sup>56</sup> s kevéssé gondolhatjuk, hogy a nem nagy számú és jelentőségű többi dominikánus női kolostor valamelyikére kellene gondolnunk.<sup>57</sup> Úgy véljük, a Winkler-kódex fent említett két rövid szerzetes-tükrét is a margitszigeti kolostorban ezidőtájt végbement Váci-féle reformmal hozhatjuk összefüggésbe.<sup>58</sup>

Másrészt tudjuk a Példák Könyvéről, hogy ugyanezen reform-mozgalom terméke,<sup>59</sup> s ugyancsak a margitszigeti apácakolostorban írták.<sup>60</sup> A Winkler-

<sup>49</sup> Dies est leticie in domo mentali: AH XXI. 83. In paschali gaudio (XV. század vége!): AH XXI. 30.

<sup>50</sup> Az Istenes Élet Reguláinak kontrafaktum-volta mellett szól a szöveg indítása is: *Dicséretes az ember*.

<sup>51</sup> Horváth Cyrill: *A régi magyar irodalomtörténet*. Budapest 1899. 85.

<sup>52</sup> Vargha D.: „A Domonkos-rend érdeme a magyar irodalom megalapozásában”, *Szent István Akadémia Értesítője* 1916. 102–122. Uő.: „A Szent Domonkos-rend és a magyar irodalom”, *A Szent Domonkos-rend múltjából és jelenéből*. (Szerk. Horváth S.) Budapest 1916. – Nehezebben érthető, hogy miért nevezi a „klarisszák számára készült ferences kézirat”-nak még az új *Magyar Irodalmi Lexikon* is (Budapest 1965. III. 571.)

<sup>53</sup> Lásd folio 11–16 és 23–30.

<sup>54</sup> Tímár K.: „Magyar kódex-családok”, *Irk* 37 (1927) 65. és 218.

<sup>55</sup> Tímár K.: „Domonkos-rendi kódexek”, *Irk* 40 (1930) 410.

<sup>56</sup> Másutt: „kiben énneköm méltatlan szolgáló leányodnak...” f 122. *Nyelvemléktár* II. 166.

<sup>57</sup> Vö. Harsányi A.: *A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt*. Debrecen 1938. 109–110. – Horváth János: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Budapest 1944. 146. – Palucsák Pál: „A másodrendi apácák”, *A Szent Domonkos-rend múltjából és jelenéből*. (Szerk. Horváth S.) Budapest 1916. – Az ország középső területét valószínűsíti a kódex nyelvjárására vonatkozó kutatás is, lásd Nyíri A.: *A Winkler kódex hangtana és szótana*. Szeged 1933.

<sup>58</sup> Harsányi A.: i.m. 111. – Horváth J.: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. 122.

<sup>59</sup> Bognár András – Levárdy Ferenc: *Példák Könyve*. Budapest 1960. 290–291. – Bognár András – Levárdy Ferenc: „A Példák Könyve keletkezésének körülményei”, *Irk* 63 (1959) 482.

<sup>60</sup> *Nyelvemléktár* VIII. XXXIII.



kódex keletkezési ideje 1506, a Példák Könyvéé 1510. A négy év különbséggel készült két kódexben tehát négy (vagy a Mária „epeségéről” szóló verset külön számítva: öt) verset találunk ugyanabban az egyébként ritka strófa-típusban.

Mindezek alapján úgy tűnik, a Winkler-kódex „Szent Ének”-ével, s az ugyanennek dallamára énekelt tízparancsolattal bátran bővíthetjük későközépkori énekelt magyar verseink számát, sőt két évvel megelőzhetjük a Csomasz Tóthnál elsőként közölt énekeket.<sup>61</sup> Így legrégebb ránk maradt magyar énekeinknek tekinthetnénk őket, ha szerencsés véletlen folytán a közelmúltban nem akadtunk volna rá a 100 évvel korábbi, XV. század eleji, sőt talán a XIV. végén keletkezett „Krisztus föltámadá” népénekre.<sup>62</sup> A „Dies est” dallam népszerűsége tehát a domonkosoknál több kontrafaktum készítésére indított,<sup>63</sup> melyekből a Szent Éneket, s talán a tízparancsolatot is népéneknek tekinthetjük, míg a szerzetes szabályok<sup>64</sup> inkább a kanció hatására létrejött alkalmi, házi költészetnek látszanak.

A tízparancsolat népének-jellege mellett szól az is, hogy Náray Györgynek a XVII. század végén megjelent énekgyűjteménye a „Dies est” dallamát a „Hallja meg minden ember, gazdag és szegény” kezdetű énekes tízparancsolat-szöveggel közli:<sup>65</sup> Náray ugyan nem tekinthető a magyar ének hagyomány megbízható tanújának,<sup>66</sup> s tízparancs-szövege is nyilvánvalóan új gyártmány. De a dallamok tematikai kötöttségeit Náray még legönkényesebb módosításai között is tartani szokta.<sup>67</sup> Így feltételezhetjük, hogy a „Dies est” dallamára énekelt középkori tízparancsolat (vagy annak valamely fejleménye), ha nem is került be az énekeskönyvekbe,<sup>68</sup> a népének-hagyományban tovább élve megérte Náray korát.

A népszerűségnek kontrafaktumokban való megnyilvánulása azonban csak rövid divat lehetett. Népénekeink nota-megoszlása azt mutatja, hogy egy népszerű ének dallama ugyan sok szövegre átszállhat, de egyes, megkülönböztetett funkciójú vagy hangulatú ének dallamát általában nem használják fel másra.<sup>69</sup> Így későbbi énekeskönyveinkben – eltekintve Náray kérdéses esetétől és XIX. századi példáktól (amikor is a dallam főfunkciójában már kihalóban volt) – a „Dies est” dallamát csak a „Nagy örömnep” és a belőle kivált „Dicséretes ez gyermek” szövegekkel közölték.

<sup>61</sup> A Nádor-kódex énekei 1508-ból valók. Lásd Csomasz Tóth Kálmán: *Régi Magyar Dallamok Tára* I. 203. et sequ.

<sup>62</sup> Rajeczky Benjamin: „Többszólamú zenék emlékei a 15. század első feléből”, lásd *Rajeczky Benjamin Írásai*. (Szerk. Ferenczi I.) Budapest 1976. 63–109.

<sup>63</sup> Arra is gondolhatunk, hogy a prédikációhoz kapcsolódó „Dies est” (vö. 12. jegyzet) és a lényegében gyónótükörnek használható Regulák magyar nyelv énekszövegeire kiváltképpen igényük lehetett a prédikációt és gyónatást főhivatásuknak tekintő domonkosrendi férfiszerzeteseknek (vö. Harsányi A.: i.m. 13.) Az itteni termékek viszont leghamarabb nyilván a gondjaikra bízott apácakolostorokban terjedhettek el.

<sup>64</sup> Semmi esetre sem „asztali áldás”, mint Szilády véli: *RMKT* I<sup>1</sup>. 349.

<sup>65</sup> Náray György: *Lyra caelestis*. Nagyszombat 1695. 3.

<sup>66</sup> Vö. Csomasz Tóth Kálmán: *Régi Magyar Dallamok Tára* I. 59. – Papp Géza: *A XVII. század énekelt dallamai*. Régi Magyar Dallamok Tára II. Budapest 1970. 47.

<sup>67</sup> Így pl. karácsonyi Kyriétjét a „Dum virgo vagientem” karácsonyi ének dallamára, böjti Credo-ját a „Cruz fidelis”-re, pünkösdi Credo-ját az „A pünkösdsnek jeles napján” dallamára, Szent János-himnuszát pedig arra a dallamra applikálta, amelyben az „Ut queant” János-himnusz középkori magyarországi dallamalakját tudtuk kimutatni. („Der Weg einer sapphischen Melodie in die Volksmusik”, *Studia Musicologica* 1971. 203–213.)

<sup>68</sup> A néphagyományban fenntartott, de énekeskönyvekbe be nem került népénekekről lásd Petró S.: i.m. 275–276.

<sup>69</sup> Ilyenek pl.: Csordapásztorok, Királyi zászlók, Feltámadt Krisztus, stb.

## V.

A szövegváltozatok vizsgálata nem lehet most feladatunk. Így csak annyit jegyzünk meg, hogy az önállósult „Dicséretes ez gyermek” német bővítéseit a magyarországi protestánsok, majd tőlük a katolikusok is átveszik, s jóformán változtatás nélkül használják mindkét oldalon.<sup>70</sup> A „Nagy örömnep” Telegdinél már azt a megszilárdult versszak-rendet mutatja, melyet énekeskönyveink a XVIII. századig megtartanak.<sup>71</sup> Lényegében egységes, archaikusabb<sup>72</sup> szövegfordítást találunk Telegdi Miklós, Kapcsáni Márton könyveiben és a Gyöngyösi Toldalékban, ennek elég erős – de minden bizonnyal szintén népi használatú – változatát látjuk a Jancsó-kódexben.<sup>73</sup> A Cantus Catholici (1651) az addig elég egységes hagyománynak archaikus, szövegű fordítását (mely még a félversek gondolatait is pontosan a latin eredeti rendjében adja), kissé stilizálja, átrendezi, a csiszoltabb XVII. századi költészet prozódiai és szókészleti szokásaival összhangba hozza, de még mindig nagy tisztelettel a hagyományozott szöveg iránt. A Cantus Catholici szövegét Kájoni úgyszólván változatlanul átveszi, míg a kassai (Szegedi Lénárd által szerkesztett) Cantus Catholici (1674) az 1651-es könyv szövegéből kiindulva jóval nagyobb engedményt tesz a kordivatnak.<sup>74</sup> A szöveg további útját századon-

<sup>70</sup> Vö. W. Bäumer: i. m. I. 292.

<sup>71</sup> A versszak-rend megszilárdításában talán szerepük lehetett a külföldi énekeskönyveknek is, vö. 28. jegyzet.

<sup>72</sup> A Gyöngyösi Toldalékban „az ének szerkezete, nyelve és írásmódja korábbi időre mutat, mint amikor papírosra kerültek, egyenesen középkori forrásra...” Erdélyi P.: „A gyöngyösi toldalék”, MKSz 6 (1898) 228–229.

<sup>73</sup> A széles körben énekelt kanció szövegében található szótagszám-eltérések és szövegvariánsok figyelmeztetnek arra, hogy a középkori kódexek hasonló gyakorlata – számításba véve a kort is, amelyben a kommunikáció és nyomtatás hiánya is akadályozta az egységesülést – az irodalomtudósok egy részének véleményével ellentétben, mi nem tartjuk önmagában bizonyítéknak egyes középkori szövegek énekelt volta ellen. Még ma is nem egyszer halljuk ugyanazt az énekes szomszédos falvakban is többféle alakban, szöveg- és dallamváltozatokban. Még inkább így van ez népdalaink esetében mivel nem támogatja könyv az emlékezetet, s ennek mintájára kell elképzelnünk népénekeink középkori életét is.

<sup>74</sup> Jellemzésül elég összehasonlíttanunk egyetlen versszakot:

**Winkler-kódex:**

Mint az iveg nem török  
Napfény általhatván,  
Ezönképpen Mária  
Szízen megmarada.  
Bódog az szülő anya,  
Kinek szentségös méhe  
Isten fiát szülé,  
És bódog az emlök,  
Kik ő gyöngeségökbe  
Úr Krisztust emleték.

**Cantus Catholici 1651:**

Mint üveg meg nem szegik  
Napfény általhatván,  
Ügy sértetlen marada  
A szűz szülésében.  
Boldog a gyermek-szülő,  
Kinek tiszta szent méhe  
Mert az Istent szülé,  
És bódog az az emlök,  
Mely kis gyöngö korában  
a Krisztust felnevelé.

**Telegdi Miklós:**

Mint üveg meg nem szegik  
Napfény általhatván,  
Ügy segetlen marada  
Az szűz szülésében.  
Boldog az gyermek-szülő,  
Kinek tiszta szent méhe  
Mert az Istent szülé,  
És bódogok az emlök,  
Kik ő gyenge korában  
Az Krisztust feltartották.

**Cantus Catholici, Kassa, 1674:**

Mint üveg meg nem szegik  
Napfény általhatván,  
Ügy sértetlen marada  
A szűz Fiat hozván.  
Boldog a szűzen szülő,  
Boldog is az szűz emlök,  
Krisztust mely nevelte,  
Kinek Isten szűz mellyét,  
És tisztaságos tejét  
Annyira kedvelte.

**Jancsó Benedek-kódex:**

Mint üveg meg nem szegik  
Napfény általhatván,  
Ügyképpen Mária  
Szűzen megmarada.  
Boldog volt az szent leány,  
Kinek méhe oly tiszta volt,  
Urunk Jézust szülé,  
És boldogok az emlök,  
Kik gyengeséges korában  
Krisztust feltartották.

ként így követhetjük: a XVII. században – talán protestáns hatásra – kezd főszöveggé előlépni a „Dicséretes ez gyermek”, mely a XVIII. századra egyeduralgódóvá válik (csak Erdély őrzi Kájoni 1719-es és Deák-Szentes 1747-es gyűjteményének tanúsága szerint az eredeti főszöveget). A XIX. századra már a „Dicséretes” is csak nóta-jelzéseként tűnik fel az énekeskönyvekben. A szöveg, majd a dallam fokozatos kiveszése szinte szimbóluma lehetne, mennyire szinkronban vannak a hagyomány-őrző és érték-alkotó erők: a felhíguló, értéktelenbe váltó egyházi énekköltés nemzetékei lassanként elvesztik érzéküket a hagyományos anyag iránt is. Mintha csak egyre kényelmetlenebbnek éreznék a keményebb építésű stílusok ellenőrző, figyelmeztető mércéjét.

## VI.

Eddig a dallam funkciójával, életével, szövegeivel foglalkoztunk. Most kövessük a dallamalaknak változásait.

A „Dies est leticie” dallamának lejegyzésével Magyarországon először a XV. század végén találkozhatunk, méghozzá háromszólamú feldolgozásban, egy zágrábi antifonále függelékében.<sup>75</sup> Itt most csak a későbbi mondanivalónk szempontjából fontos két szólamot, a cantus firmust és a discantot idézzük:

Di-es est le - ti - ci - e in or - tu re - ga - li,

Nam processit hodi - e (de) Ventre virgi - na - - li

Pu - er ad mi - ra - bi - lis, to - tus de - lec - ta - bi - lis

<sup>75</sup> Zágrábi ún. Thúz Osvát Antiphonale. Zágráb, Egyetemi (volt káptalani) Könyvtár MR 10. Közli – a középső szólam helyes transzpozícióját felismerve, de két apróbb olvasási hibával – Szigeti Kilián: „Mehrstimmige Gesänge aus dem 15. Jahrhundert im Antiphonale des Oswald Thuz”, *Studia Musicologica* VI (1964) 113–114. – Praktikus kiadása: Szendrei Janka – Dobszay László – Rajeczky Benjamin: *Magyar Gregoriánium – Cantus Gregorianus ex Hungaria*. Budapest 1981. 25. sz. – Hanglemezen: *Magyar Gregoriánium – Gregorian Chant from Hungary* I. Hungaroton LPX 11477. Nr. B/7.

in hu-ma-ni - ta - te qui in es - ti - ma - bi - lis

est et in - cf - fa - bi - lis in di - vi - ni - ta - te.

Úgy véljük, tanulságos lesz a korábbi latin nyelvű, a XVI–XVII. századbéli német nyelvű, a XVI., majd a XVIII. századi magyarországi dallamváltozatokat dallamszerkezeti sajátosságuk szerint osztályoznunk:

- 5 Zágrábi Ant. MR 10. 15. sz.
- I a Di - es est le - ti - ci - e  
Pretorius 1609. (Zahn IV. 7872.)
- I b Ei - a me - a a - ni - ma  
Cantus Cath. 1651.
- II Di - es est le - ti - ti - ae  
Kolozsvári ék. 1744. (RMDT I. 64/II.)
- III a Di - tsé - re - tes a' GyermeK  
Klug 1535. (Zahn IV. 7870.)
- III b Der tag der ist so freun - denreich  
Cantus Cath. 1651.
- III c Di - csé - re - tcs az gyermek  
Náray 1695.
- IV a Hallja meg min - den em - ber  
Deák - Szentés 1774.
- IV b Di - es est le - ti - ti - ae  
Bozóki (1797)
- IV c Di - tsé - re - tes a' gyermek

Dies est leticie

1a 

1b 

II 

IIIa 

IIIb 

IIIc 

IVa 

IVb 

IVc 

5 6 7

I a 

I b 

II 

III a 

III b 

III c 

IV a 

IV b 

IV c 

8                      9                      10

Az I. csoportba a korai latin források dallamalakja tartozik.<sup>76</sup> Benne az 1. és 3. sor megegyezik, a 2. sor az alsó V. fokon zár. Ugyanez a 7. és 9. sor finálisa is. Egyszólamú énekben a sok azonos kadencia kissé egyhangúbbnak tűnik, de többszólamú tételben mint cantus firmus megkönnyíti a discant mozgását. Nagyjából ugyanezt a dallamalakot tartja német énekkönyveknek egy viszonylag kései csoportja is,<sup>77</sup> de az 1. és 3., sőt a 8. és 9. sornak végét is tercere viszik, talán egy improvizált ál-többszólamúságnak (más példákban is megfigyelhető) hatására.

A II. csoportba voltaképpen egyetlen adatot kellett tennünk: ez a Cantus Catholici (1651) „Dies est leticie” szövegének dallama.<sup>78</sup> Elég egy pillantást vetnünk a zágrábi antifonárium discant-szólamára, hogy lássuk: itt a discant

<sup>76</sup> W. Bäumer: i.m. I. 43/VI. – Zágrábi Antiphonale MR 10. – Jistebnitz. Cant. 1420 körül, lásd Konrad Ameln: „Quem pastores laudavere”, *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie* 11 (1966) 48. és II. tábla. – A XV. század elejéről: Konrad Ameln: „Ein vorreformatorisches Gebet- und Andacht-Buch als hymnologische Quelle”, *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie* 10 (1965) 137. és IV. tábla. – Papp Géza: *A magyar katolikus egyházi népének kezdetei*. Budapest 1942. 33. – NB. Egyszerűbb leírás kedvéért a következő elemzésekben a sorok számozásával a kisebb egységeket jelöljük, tehát az egész dallamot a következő *tíz-soros* szerkezet és szótagszámképlet szerint: 7, 6, 7, 6, 7, 7, 6, 7, 7, 6.

<sup>77</sup> W. Bäumer: i.m. I. 43/II, /V, /VII. – J. Zahn: i.m. IV. 7872. (Praetoriusnál „Eja mea anima” szöveggel, vö. Kassai Cantus Catholici!).

<sup>78</sup> A „Dies et leticie” szövegére adja, minthogy a „Dicséretes ez gyermek” szöveget a cantus firmusnak alább idézendő változatára hozza.

önállósodott egyszólamú dallammá.<sup>79</sup> Hozzá kell tennünk, hogy az önállósdásnak jóval a Cantus Catholici leírása előtt kellett megtörténnie. A dallam menete nemcsak eltérő többhelyt a discanttól (utóvégre ezt magyarázhatnánk a discantnak valamely más forrásra visszamenő variánsával), de a cantus firmusszal összerakva olyan diszsonanciák jönnének létre, amelyet csak akkor értünk meg, ha az egyszólamú alak a tényleges discanttól már korábban elvált, s hosszabb ideig variálódott. A „Dies est” discantjának ilyen önállósulására külföldi gyűjteményekből nem ismerünk példát, s míg ilyen nem akad elénk, fel kell tennünk, hogy honi fejleményről van szó.<sup>80</sup> Mindenesetre az alábbi, IV. csoport kialakulására ez a dallamalak nagy hatást gyakorolt.

A III. csoportba az egyszólamú gyakorlatba átment cantus firmus legjellegzetesebb változását látjuk: az 1. és 3. sor dallamazonosságga átterjedt a 2. és 4. sorra is.<sup>81</sup> Az így kialakított AA-indulás a középkori változatoktól távolítja, a XVII. századtól uralkodó típusokhoz közelíti a dallamot. E csoportban találjuk a német énekeskönyvi adatok többségét, valamint a hazai protestáns források dallamát. Érdekes, hogy a protestáns gyűjtemények az 5. sorban a németeknél szokásos, ott felütéssel indokolt, nálunk indokolatlanabb kvintkezdést is átveszik.<sup>82</sup>

A III. csoport függeléke lehetne a Cantus Catholici és a kassai Cantus Catholici sajátos dallamalakja.<sup>83</sup> Mint az előbbiek, ez is azonos dallamalakra hozza az 1+2. és 3+4. sort, s így egyszerűsíti a formát. Emellett azonban a 7. sor vége nem érkezik le az V. kadenciára, hanem felcsap a 2. fokú zárlatra. Nem kétséges, hogy itt a discant-alak játszott közre. Hasonlóképpen a discant hatását érezhetjük a 9. sor végén – eléggé ügyetlenül – megjelenő VII. fokú kadenciában. Így az eredetileg túl gyakran ismétlődött V. zárlat e dallamformában teljesen hiányzik.

Az előbb vázolt fejlemények és rész megoldások összegzésekképpen tűnik fel a XVII. század végétől kezdve egy olyan dallamalak, mely az egyszólamúság szempontjából a legkiegyensúlyozottabb formát jelenti (IV. csoport). Megtartja a dallamindítás egységesített alakját (1+2. sor = 3+4. sor), majd a R/-ban<sup>84</sup> a discantból kölcsönzi a 7. sor zárlatát, sőt Náraynál (s éppúgy Kovács Márknál, lásd 3. példánkat) az utolsó sort is. Az első sorokban viszont a 3. fokú zárlat kiemelésével elkerüli az 1. fokú zárlat túl gyakori szereplését, s összefogottabbá, íveltebbé teszi az 1+2. sort. (Ez a terczárlat szerintünk az egyes német változatokban látott tercelő félzárlattól független, melodikus indítékú variáns.) Kérjük az olvasót, vesse össze a mondottakkal a 2. példában szerepelt népi változatot: ugyanennek a dallamkoncepciónak szabadon rit-

<sup>79</sup> Szigeti Kilián: i.m. 114.

<sup>80</sup> Azt azonban nem tartjuk valószínűnek, hogy a cantus firmus-dallam is csak a többszólamú feldolgozásból terjedt volna el Magyarországon. Vö. Szigeti Kilián: i.m. 116.

<sup>81</sup> A 2. és 4. sor azonosságáról az újabb dallam-alakokban lásd Konrad Ameln: „Ein vorreformatorisches Gebet- und Andacht-Buch”... (lásd 76. jegyzet). 137–138.

<sup>82</sup> Kolozsvári és debreceni énekeskönyvek. Lásd Csomasz Tóth Kálmán: i.m. 266. – Vö. J. Zahn IV. 7870, 7869. W. Bäumker I. 43/I, /III, /IV, /VIII; ezek a XVI. század második harmadától tűnnek fel.

<sup>83</sup> Vö. 78. jegyzet.

<sup>84</sup> Az 5. sortól kezdődő szakaszt több forrás (CC 1651, Kájoni, de már a Példák Könyve is az Istenes Élet Reguláiban) R/ vagy V/ jellel különíti el. Valószínűleg valami előadásbeli sajátosságra (pl. solo-tutti) utalhattak e jellel. Éppen ez a jellegzetes R/ dallamszakasz maradt meg legtovább a népi emlékezetben, mint 6. példánkban majd bemutatjuk.

mizált<sup>85</sup> s a nagysoros szerkezetet (1+2. sor) a 4. fokú félzárlattal még jobban kiemelő alakját találja meg.<sup>86</sup> Azt a dallamalakot tehát, amely a középkori dallam többféle alakjának, variánsának az egyszólamúság keretei között leg-harmonikusabb szintézisét eredményezte. Meggyőződésünk szerint e csiszoló alakulás nagyjá a népi használat során történt: az énekeskönyv-szerkesztői inkább csak tanúi e folyamatnak.

## VII.

Kovács Márk adatával a „Dies est laetitia” hazai történetének epilógusához érkezünk a dallam tekintetében is. Petró Sándor a népének életének három szakaszát különbözteti meg: az első az átvétel és elterjedés időszaka, „ekkor dől el, hogy... a közönség magáénak vallja-e az éneket vagy sem”; a másodikban érvényesül a közösség csiszoló tevékenysége, az énekek szövege, ritmusa, dallama gördülékenyebbé válik, „lassan kezdődik az ízlésváltozás követelte variálódás”; végül a harmadikban az ének „elveszti önállóságát, csupán kezdő sorai vagy szakaszai maradnak meg, más énekekbe beolvasztottan”.<sup>87</sup>

Századunkban – bár a népének tekintetében meglehetősen hiányos gyűjtemények nem mérvadó az elterjedtség megítélésére – a dallam teljes alakban csupán kétszer került elő. Egyik az általunk bemutatott Heves megyei példa, a másik Lajtha László által Nagycenken gyűjtött, elég rejtélyes adat.<sup>88</sup> Csonka formában, de még eredeti szövegével gyűjtötte Gellénházáról (Zala m.) Paulovics Géza is.<sup>89</sup>

Annál többször szerepel viszont betlehemes töredékekben. Például:<sup>90</sup>

Sír az Is-ten BÁ-rá-nya, Van-e ki őt saj-nál-ja?

Bő-ne-in-ke-t si-rat-ja. Szűza-nya így csitgat-ja:

Áj, áj, áj, Jézus a-ludjál, Jézus a-ludjál.

<sup>85</sup> Nagyon valószínűnek tartjuk, hogy e népi ritmus közelebb áll a XVII. század valóságos előadásmódjához, mint a kor zeneelmélete szerint ütembe szorított énekeskönyvi ritmus-vázlatok.

<sup>86</sup> Érdekes, talán csak véletlen, hogy a Heves megyei felvétel 1. versszakában több énekes, még énekeskönyvűket kezükbe tartva is 13, 13, 13, 20 szótagszámú képletet énekelnek a 6. rövid sor kihagyásával, a szöveg ennek megfelelő átalakításával. Ugyanez a sor hiányzik a Winkler-kódex „Szent Ének”-ének első szakaszát lezáró versszakban.

<sup>87</sup> Petró Sándor: „Egy karácsonyi ének élete”, *Emlékkönyv Kodály Zoltán hatvanadik születésnapjára*. (Szerk. Gunda B.) Budapest 1943. 184.

<sup>88</sup> „Nagy örömmel ez nekünk”. Néprajzi Múzeum Msz 7270. Nagycenk. Gyűjtötte: Lajtha L. és Tóth M.: 1961. MTA Történeti Énektár y6: 1476. A dallam a SzVU által felújított alaknak látszik, szövege azonban nem az ott szereplő (a kassai CC-n alapuló s átdolgozott) változat, hanem a Kisdí és Kájoni Cantionálok szövegével egyezik. Más adatot viszont nem találtunk arra, hogy e szöveg ma is élne.

<sup>89</sup> Gellénháza 1960. Történeti Énektár y6: 1480.

<sup>90</sup> a) Huguag (Nógrád m.). Gyűjtötte: Kiss L. 1959. AP 3565/b. Történeti Énektár y6: 2882. b) Kézdi-polyán (Háromszék m.). Gyűjtötte Forrai M., 1958. Történeti Énektár y6: 3163.



Mes - si - á - sunk szüle - tett, ki - ért lelkin - k e - pe - dett.  
 Jer - tek magasztaljuk őt, le - hull - ván szí - ne e - lött.

Ör - vendvén ör - vendjünk, mert ke - gyes Is - te - nünk,

var: Bet - le - hem - ben szü - le - tett már mi - ne - künk.

Nem véletlen, hogy mindkét példában a jellegzetes R/-dallam<sup>91</sup> őrződött meg legépebben. Az első sorok dallamanyaga annyira elveszti plaszticitását, hogy néha nem is tudjuk biztonsággal megállapítani, egy-egy ilyen töredék valóban a „Dies est” kezdőmotívumát idézi-e.

Csak utalunk itt a Magyar Népzene Tára II. kötetében publikált hasonló példákra. MNT II. 497: a jegyzetben szereplő részlet a záró sorok összezavarodásától eltekintve teljesebb. Éppen e zavar mutatja az utat a sorok és félsorok szabad, szervezetlen (mondjuk így: „betlehemes-típusú”) felhasználására. MNT II. 498: két további népének motívumaival keveredve. MNT II. 499: a jegyzet szerint „az eredeti dallam első két sorát felcseréli”; mi inkább úgy gondoljuk, hogy a dallamot középen kezdi, erre utal a jellegzetes V. fokú kadencia helye is. A MNT II. 360/III. dallamot nem sorolnánk ide, a 388/VIII. adatot inkább.

Mindezek a példák bármily kedvesek legyenek a maguk helyén, egy műemléknek széthordott köveire emlékeztetnek.

## VIII.

A *cantio*, mely a középkor végének társadalmi igényeiből (népi áhítat, jámbor társulatok, eretnek-mozgalmak és ellenhatásaik), valamint az irodalmi fejlődésnek lehetőségei révén keletkezett és terjedt,<sup>92</sup> a fordítások, szabad átdolgozások, a szájhagyomány csiszoló munkájával valóban népénekké vált.<sup>93</sup> A népzene és műzene közti sajátos helyzetére Kodály és Szabolcsi ismételten rámutatott. Mezey László fejtegeti maradandóságának, hagyományőrző és hagyományképző szerepének okait,<sup>94</sup> Rajeczky Benjamin pedig legutóbb nyomatékosan rámutatott a népzenei szemléletmódú népének-kutatás remélhető eredményeire.<sup>95</sup>

A népének sajátos helyzetét: a népzenei életmód és ugyanakkor előnyös történelmi dokumentáció kettősségét az imént tárgyalt kanció története is szemlélteti. Éppen ezért az elemzés talán többet nyújt, mint csupán egyetlen

<sup>91</sup> Vö. 84. jegyzet.

<sup>92</sup> *Musik im Geschichte und Gegenwart* II. 780.

<sup>93</sup> *A magyar irodalom története 1600-ig.* 167.

<sup>94</sup> Mezey László: i.m. 408.

<sup>95</sup> Rajeczky Benjamin: „Gregorián, népének, népdal”, *Magyar Zenetörténeti Tanulmányok II.* (Szerk. Bónis F.) Budapest 1969. 45–64.

dallam történetét. A középkor egyik legnépszerűbb kanciójának, a „Mittitur ad Virginem”-nek (Küldték a szent Szűzhez Isten erőssége) szövegét első városzói példánkban a „Dies est letitiae” 4x13 szótagra szűkített dallamán énekelték. E szöveg-dallam kombinációt így hiába keresnénk énekeskönyveinkben. De nem mutat-e rá több század távlatából is arra a szoros kapcsolatra, ami a „Dies est” formája és a tipikus vágáns-strófa között fennáll?

A közhasználatnak és a tudatosan ápoló kezeknek nyomát egyaránt magán hordja a századok történetén átment dallam- és szövegalak. Éppen az ilyen tanulságok óvnak meg az egyoldalúságoktól. Ahogy a nép éneke nem énekeskönyv-szerzők önkényes leleményeihez igazodó pusztá befogadás, ugyanúgy nem is pusztán a természet vadvirága, nem egy spontán népi alkotás vagy vallási génusz produktuma. Ahogy tévedhetett egy kor azzal, hogy nem vett tudomást a közhasználat formáló erejéről, nem vette számításba kellő módon a tisztelettel kezelt írásos adatok mögött álló, sokkal gazdagabb életet, ugyanúgy tévedhet egy másik azzal, hogy (talán késői időszakok rossz tapasztalatait visszavetítve a múltba), eleve gyanakvással nézi a könyvnek, a tanítónak, a kántornak „külső”, a néptől „idegen” beavatkozását a nép „öszönös” zenei életébe.

Hol húzhatjuk meg egyáltalán a határt a műzene és népzene között?<sup>96</sup> S egyértelmű-e, kit tekintünk „népnek”, s kit a szellemi foglalkozást hivatás-szerűen űző „műveltnek”? A falusi kántor, ki a néphez viszonyítva a „műzenei” hozzáállást képviselte, Kájonihoz képest maga is a közhasználat elvét testesítette meg, s „népnek” számítható. A „nép”, a közhasználat csiszoló, válogató ereje működik azonban egy Kájoniban is, ha elfogadja, vagy módosítja vagy elutasítja a felülről vagy korábról hozzá került, a műzenét. Amint a hivatásos zongoraművész is bizonyos értelemben „nép”, tehát a közhasználat megtestesítője a zeneszerzőhöz képest, ugyanúgy mindaz népzenei funkciót tölt be, aki befogad és továbbhagyományoz, életteret ad egy műhöz, de ugyanakkor önmagát is hozzáadja.

Másrészt viszont a falusi kántor, éppúgy, akár az éneklő nép, tudatosan is nézi önmaga énekét, törekszik azt megérteni, felfogni jelentőségét, s ennek alapján megőriz, korrigál, tiltakozik egy szövegromlás ellen, stb. Ennyiben olyasféle szerepet tölt be, mint az énekeskönyvek „művelt” szerzői.

Két funkcióról kell tehát beszélnünk inkább: a közhasználat, napi gyakorlat vagy éppen rutin szerepéről egyfelől – az énekhez való tudatos (reflektív) viszonyról másfelől. S ha sokszor meg is oszlik e két funkció gyakorlása a „nép” és a „műveltek” között, valójában egységet alkotnak, s egyenként is mindenkiben keveredhet a kettő.

S ezek nem csupán ellentétesen hatnak, hanem egymást ki is egészítik. A Winkler-kódex szövegétől a Kájoninál található szövegforma kialakításáig (talán ne mondjuk: kifejlesztéséig, hiszen nem okvetlenül esztétikai tökéletességeket mérünk össze), a korai latin nyelvű dallamalaktól a városzói adatig vezető út meghatározásában mindkét „funkció” részes volt. A közhasználat nélkül a mű önkényes konstrukció maradt volna. Az ápoló, gondozó kéz jelenléte segítette a dallamot századokon át, hiánya pedig széteséshez vezetett.

<sup>96</sup> Vö. Vargyas Lajos: „Kollektives Schaffen in der Volksmusik”, *Acta Ethnographica* IV (1955) 395–397.